

Слова пра ссыльнага акадэміка

Ці можа дзядзька быць маладзейшым за пляменніка? Можа. Менавіта такая сітуацыя склалася ў вёсцы Мікалаеўшчына Мінскага павета 18 лістапада 1883 года, калі ў сям’і арандатара Юрыя Лёсіка і яго жонкі Крысціны нарадзілася дзясятае дзіця — хлопчык па імені Юзیک. У той час яго пляменніку Кастусю Міцкевічу (будучаму Якубу Коласу) ішоў ужо другі год. Жыццё і дзейнасць Якуба Коласа добра вядомыя беларусам, а вось пра Язэпа Лёсіка ведаюць значна менш. Мы спынімся на тых старонках жыцця Язэпа Юр’евіча, якія адкрываюць нам малавядомыя раней дакументы.

НАПАЧАТКУ

Трынаццацігадовы Язэп спрабаваў паступіць у Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю, але на іспытах быў «зрэзаны» праз занадта беларускі акцэнт. Праз год ён усё ж такі паступіў, але ўжо ў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю. Яшчэ праз год — выключаны з семінарыі «за непакорнасць» і, што найбольш прыкра, без права паступлення ў іншыя навучальныя ўстановы. Але настойлівы юнак скончыў гарадское вучылішча ў Ноўгарад-Северскім (на Чарнігаўшчыне) і здаў экзамэн на званне настаўніка народнай школы і хатняга настаўніка пачатковай школы. Яму дапамог старэйшы брат Антон, які з 1900 года жыў у Ноўгарад-Северскім.

Язэп вярнуўся ў Беларусь, выкладаў рускую мову ў Бабруйскай сельскагаспадарчай школе, у Грамыдчанскай школе Ноўгарад-Северскага павета, дзе і стаў удзельнікам нелегальнага руху. У выніку Язэпа Лёсіка арыштавалі за чытанне сялянам газет, а самае галоўнае — за каменціраванне тагачасных падзей з антыдзяржаўных пазіцый. У 1907 годзе ў мястэчку Старадуб меўся адбыцца суд, але Язэп уцёк з-пад варты і хаваўся нейкі час у сваю і ў знаёмых у Стоўбцах і ў старэйшага брата Міхала, які працаваў начальнікам чыгуначнай станцыі Красноўка паблізу Луганска.

Калі ж у 1911 годзе Язэп Лёсік наведаў у Ноўгарад-Северскім брата Антона, яго арыштавалі і асудзілі на пажыццёвае пасяленне ў Сібіры: спачатку каля горада Кірэнска Іркуцкай губерні, а потым — у Бадайбо...

«ПІЯНЕР НОВАЙ СПРАВЫ»

Лютаўская рэвалюцыя вярнула Язэпа Юр’евіча на Беларусь, у горад Мінск, дзе ён уступіў у Беларускую сацыялістычную грамаду, стаў членам Беларускага нацыянальнага камітэта, адным з арганізатараў беларускіх курсаў, а ў 1917 — 1918 гадах рэдагаваў газету «Вольная Беларусь».

Улетку 1917 года Язэп Лёсік пазнаёміўся з адзінай дачкой беларускага пісьменніка Ядвігіна Ш. пісьменніцай Вандай Лявіцкай, а ўжо восенню таго ж года яны сталі мужам і жонкай.

У 1917 — 1920 гады імя Язэпа Лёсіка было добра вядома на тэрыторыі Беларусі. Ён быў членам Выканаўчага камітэта Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый, уваходзіў у Вялікую беларускую раду, быў удзельнікам Усебеларускага з’езда 1917 года, супрацоўнічаў з Народным сакратарыятам Беларусі, стаў адным з ініцыятараў абвясчэння Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), адным з кіраўнікоў Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, старшынёй Найвышэйшай рады БНР, увайшоў у Народную раду БНР. Але ўрэшце Я. Лёсік адышоў ад палітыкі і прысвяціў сябе педагогічнай і навуковай дзейнасці. Так, з ліпеня 1921 года Язэп Юр’евіч выкладаў беларускую мову ў БДУ, на беларускіх курсах, у Белпедтэхнікуме. Ён прысвяціў сябе беларусізацыі.

Прафесар М. М. Пятуховіч узгадваў: «Памятаецца, асаблівы скептыцызм вымаўлялі некаторыя асобы ў адносінах да выкладання ва ўніверсітэце беларускай мовы. Невялічкай жменцы беларускіх працаўнікоў (праф. У. М. Ігнатоўскі, дац. Я. Ю. Лёсік і пішучы гэтыя радкі) тут сапраўды прыходзілася быць піянерамі зусім новай справы».

У кароткай справаздачы пра дзейнасць Акадэміцэнтра Наркамасветы БССР за красавік 1922 года гаворыцца: «По Институту белорусской культуры. Кроме обычных научных работ, приступили к подготовке материалов для научно-

литературного журнала «Веда». Редакция поручена члену Инбелкульта Я. Лёсику».

АРЫШТАВАЛІ ЗА ПАДРУЧНІК

У пачатку лістапада 1922 года Язэпа Лёсіка арыштавалі — пасля выхаду ў свет «Практычнай граматыкі беларускае мовы», калі газета «Звезда» назвала падручнік «контррэвалюцыйным». Гэта падзея выклікала ў асяроддзі інтэлігенцкіх колаў Мінска абурэнне. Тагачасны наркам асветы Беларусі У. Ігнатоўскі вырашыў асабіста прасіць прэзідыум ЦБ КП(б)Б адмяніць пастанову ДПУ аб арышце Лёсіка. Пра гэта сведчыць каштоўны дакумент — «Зварот У. М. Ігнатоўскага ў Прэзідыум Цэнтральнага бюро КП(б)Б» ад 11 лістапада 1922 года:

«Несколько дней тому назад арестован Лёсик. Считаю необходимым высказать по этому поводу некоторые соображения, которые прошу принять во внимание.

1) В последнее время Лёсик стал определяться довольно ясно в сторону признания единственно возможной и необходимой формы Советской Белоруссии... Он согласился взять на себя перевод на бел[орусский] язык «Коммунистического манифеста» и по моему предложению согласился быть редактором сборника на бел[орусском] яз[ыке] под заголовком «Национальный вопрос в рамках понимаемого Компартией и Соввластью»... Последнее выступление его на университетском акте окончательно выявило отношение его к «Великой российской революции» (его собственные слова) и советской Белоруссии, что в своё время было отмечено и прессой («Сов. Бел.», № 242) *«Газета «Савецкая Беларусь» 1 лістапада 1922 г. у перадавым артыкуле, прысвечаным гадавіне працы БДУ, выклала змест выступленняў на пасяджэнні ўніверсітэцкага савета вучоных. Адносна Я. Лёсіка газета пісала: «І нарэшце, трэба адзначыць прамову Лёсіка, былога праціўніка савецкага строю на Беларусі, які першы раз дэклараваў сваю сімпатыю Савецкай уладзе, дзякуючы якой Беларусь мае ўніверсітэт, і закончыў сваю прамову клічам: «Няхай жыве савецкая ўлада!» «У вуснах Лёсіка, які не кідае слоў на вецер, — гаварылася далей у артыкуле, — такі кліч азначае прызнанне сваіх памылак і мае выключнае палітычнае значэнне».* — Э. І.)... Арест Лёсіка после всего вышеуказанного я считаю большой ошибкой ГПУ, совершенно нецелесообразным фактом и для меня совершенно непонятным.

2) Арест Лёсіка вызвал прекращение преподавания белорусского языка во всех отделениях факультета и педфака. Заменить Лёсіка некем, среди белорусского студенчества арест его вызвал полное недоумение...

3) Переводы, начатые Лёсиком, переводы, предлагаемые нами, Белорусскими коммунистами, стоят и будут стоять на месте, так как и здесь заменить Лёсіка некем. Партийные белорусы очень слабы в бел[орусском] вопросе...

[...] Всё это заставляет меня просить президиум ЦБ поставить вопрос об аресте Лёсика на одно из своих заседаний. Кроме того, я просил бы вызвать меня на это заседание для дачи устных дополнительных разъяснений.

Моё мнение: освободить Лёсіка. Если президиум считал, что он недостаточно выявился, назначить срок для выявления в желательном для президиума направлении...

С коммунистическим приветом В. Игнатовский».

Пасля некалькіх абмеркаванняў і ўмяшання А. Чарвякова Язэп Лёсік быў вызвалены.

ІНБЕЛКУЛЬТ ВАЧЫМА ЛЁСІКА

У 1924 годзе Язэп Лёсік выступіў з прамовай, якая ясна паказвае стаўленне яго і да Інбелкульта, і ўласна да беларускай культуры.

«Инбелкульт — гэта навуковая ўстанова. Інбелкульт пастаўлен рабоча-сялянскай уладай Беларусі на чале беларускай культуры, на чале тае культуры, што ўжо паўстала да жыцця, што ўжо жыве, расце і развіваецца з надзвычайнай сілай. Яшчэ нядаўна, як бы ўчора, не больш 8 — 10 год назад прадстаўлялі гэтую культуру, выяўлялі яе не больш як 10 — 15 актыўных адраджэнцаў з малосенькім гуртком прыхільнікаў і спачувальнікаў, пераважна з вучнёўскай моладзі, каторая заўсёды жывей адклікаецца на ўсё новае і гістарычна-няўхільнае.

Язэп Лёсік, Бадайбо, 1915 г.

А цяпер? Цяпер вырасла беларуская літаратура, утварылася беларуская школа, мастацтва, нарадзілася беларуская дзяржаўнасць; цяпер тысячы, дзесяткі тысяч людзей, абуджаныя класавай свядомасцю да грамадзянскага жыцця, ахоплены гэтай культурай, жывуць ёю, імкнуцца да яе, як імкнецца да сонца, да света ўсё жывое, усё здольнае жыць і развівацца...

Але ці ж гэта праўда, што адраджэнне нашае культуры мае жывую сілу?

Так, таварышы, нацыянальная культура — гэта гістарычная канечнасць...

Трэба цвёрда зазначыць, што нацыянальнасць, знадворным выяўленнем каторай з’яўляецца мова, культура, мастацтва, — нязменна развіваецца. Нацыянальнасць — гэта форма чалавечага культурнага развіцця і ніколі не было і не будзе «единого стада» з адзінай мовай і адзінай культурай...

У беларускага народа, як і ў кожнай нацыі, дагэтуль панавала буржуазная культура. Элементы пралетарскай, работніцкай культуры былі заціснуты або плавалі на паверхні панскай культуры ў форме той тлустасці ў страве.

І вот — задача Інбелкульта — вылучыць гэтыя элементы работніцка-сялянскай культуры з буржуазнай лупіны. Інбелкульт павінен выявіць іх і прыдаць ім належнае значэнне. Таксама, дзеля большай прадукцыйнасці ў сваёй працы, Інбелкульт павінен увайсці ў кантакт з прадстаўнікамі яўрэйскай культуры на Беларусі ды запрасіць да супольнай працы работнікаў гэтай культуры, бо яўрэйская культура на Беларусі так цесна пераплялася з беларускай, што вельмі часта без веды аднае трудна разабрацца ў культурных фактах другой.

...Інбелкульт павінен паказаць, што беларуская культура — гэта культура рабоча-сялянская.

Класавы, рабоча-сялянскі змест і развіццё беларускай культуры становіць задачу Інбелкульту. І ён гэтую задачу развяжа і выпяўніць, цвёрда спадзеючы-

ся, што рабоча-сялянская ўлада Беларусі знойдзе і не пашкадуе матэрыяльных сродкаў для падтрымання скарэйшага, прадукцыйнага развіцця гэтай культуры, бо гэтая культура патрэбна беларускаму работніку, беларускаму сялянину, як частцы сусветнага рою працаўнікоў, патрэбна як зброя для заваявання свае будучыні, для падтрымання сусветнай сацыяльнай рэвалюцыі».

ПЕРШЫ АКАДЭМІК

Аўтарытэт Язэпа Юр’евіча, які з часам толькі ўзрастаў, трывожыў кіраўніцтва АДПУ.

У дакладной запісцы намесніка паўнамоцнага прадстаўніка АДПУ СССР па Заходнім краі І. К. Апанскага сакратару ЦК КП(б)Б А. І. Крыніцкаму ад 28 снежня 1924 года — пад грыфам «Сов. секретно» — былі такія радкі: «Наиболее крупными деятелями белорусской литературы, определяющими её направление, являются: Я. Купала, Я. Колос, Лёсик, Бядуля, Т. Гартны и Чарот и др.» А 30 сакавіка 1925 года Язэп Лёсік стаў намеснікам старшыні мовазнаўчай секцыі. У «Матэрыялах і рэзалюцыі Камісіі ЦК КП(б)Б па інтэлігенцыі», якія датуюцца снежнем 1926 года, даецца кароткая характарыстыка 14 найбольш вядомых прадстаўнікоў інтэлігенцыі БССР. Што датычыцца Язэпа Юр’евіча, то ў спісе яго прозвішча стаіць на другім месцы: «2. Лёсик Язэп, национал-демократ. Член ИБК, председ[атель] прав[описно]-термин[ологической] комиссии».

Цікава, што сакратарыят Цэнтральнага Камітэта на закрытым пасяджэнні пастанавіў абмежавацца 15 кандыдатурамі, прычым Лёсік у гэтым спісе трэці — адразу пасля старшыні Інбелкульта Ігнатоўскага і старшыні аддзела гуманітарных навук ІБК Некрашэвіча. Дарэчы, у гэтым спісе рэктар БДУ прафесар Пічэта стаіць сёмым, Колас — трынаццатым, Купала — чатырнаццатым, а Жылуновіч — апошнім.

У 1928 г. Язэп Лёсік быў зацверджаны правадзейным членам Беларускай Акадэміі навук (БАН). Такім чынам ён адзін з першых беларускіх акадэмікаў. Хутка Язэп Юр’евіч стаў дырэктарам Інстытута беларускай мовы, а ў пачатку 1930-га яго прызначылі старшынёй Тэрміналагічнай камісіі БАН. На вялікі жаль, таленавіты вучоны апынуўся ахвярай палітычных рэпрэсій.

У ліпені 1930 г. Язэп Лёсік быў арыштаваны другі раз — па знакамітай справе «Саюза вызвалення Беларусі». Яго пазбавілі звання акадэміка БАН і ў 1931-м саслалі на пяць гадоў у горад Камышын Саратаўскай вобласці.

Трэці арышт Язэпа Юр’евіча адбыўся ў чэрвені 1938 года за «прыналежнасць да існаваўшай у Саратаве з ліку палітычных ссыльных контррэвалюцыйнай арганізацыі». Ён быў асуджаны на пяць гадоў канцлагераў за «антысавецкую агітацыю». Паводле афіцыйнай версіі, Язэп Лёсік памёр 1 сакавіка 1940 года ў турме горада Саратава. Яму ішоў 57-ы год.

Як у такіх варунках пачувалася жонка Язэпа Лёсіка — Ванда Антонаўна Лявіцкая (1895 — 1968)? Яна была маладзейшая за мужа на 12 год. З 1917 г. жыла ў Мінску, дзе гадавала і выхоўвала дачок Люцыю і Алесю і сына Юрыя. Часам падпрацоўвала: брала ў выдавецтвах пераклады. А пасля арышту Язэпа Лёсіка працавала пасудамыйкай, разносчыцай тэлеграм. З 1933 года Ванда Антонаўна дзяліла ўсе нягоды высылкі з Язэпам Юр’евічам. Нейкі час працавала настаўніцай і карэктарам у выдавецтвах. Страціўшы мужа, яна жыла ў дзяцей: у старэйшай дачкі Люцыі ў Ліпецку, у малодшай, Алесі, — у пасёлку Татарка Стаўрапольскага краю, у сына Юрыя ў Армавіры. Ванда Лявіцкая перажыла мужа на 28 гадоў.

АПАСЛЯ

Язэп Юр’евіч быў рэабілітаваны па прыговоры 1940 года — праз васямнаццаць гадоў, а па прыговоры 1931-га — праз пяцьдзясят сем.

У 1990 годзе Язэпа Лёсіка аднавілі ў званні акадэміка АН БССР.

Эмануіл ІОФЕ